

Portret van Johann
Gottfried von Herder,
door Gerhard von
Kugelgen, 1809.
Collectie Tartu
Universiteit, Estland.

Het volk regeert! Maar wie is het volk?

Problemen bij de eenvoudige definitie van democratie

Wij leren onze leerlingen dat in een democratie het volk mag beslissen. Dat klinkt eenvoudig. Toch passen bij deze simpele beschrijving een drietal stevige vraagstukken. Want wie is het volk, wat is de grens van de politieke invloed en hoe moet het volk regeren? Interessante kwesties waar leerlingen over na kunnen denken. In dit eerste deel van het drieluik over democratie buigen we ons over de definitie van 'het volk'.

Quinten Koster is
redacteur van Kleio.

Als het volk beslist, is de vraag die al snel gesteld kan worden wie nu precies bij het volk hoort. Hierover zijn drie visies mogelijk: het volk is een natuurlijk gegeven waar je verder geen invloed op hebt, of het is een vrije keuze, of het is een kunstmatig opgelegde verdeling. Deze kwestie staat centraal bij het begrip nationalisme. Tegenwoordig heeft dit begrip in het Westen een

nare klank gekregen. Vooral omdat het vanaf de Tweede Wereldoorlog synoniem is komen te staan met vreemdelingenhaat en xenofobie. Nationalisme is hierbij gereduceerd tot een legitimatie om bepaalde bevolkingsgroepen buiten de samenleving te stellen. Nationalisme is voor de aanhangers van deze gedachte uitsluitend een raciale kwestie. Het eigen volk is volgens hen superieur aan alle

andere volken en de vermenging van rassen heeft een 'homeopathische verdunning' van de eigen raciale kwaliteiten tot gevolg. De angst dat de eigen volkscultuur wordt verdrongen door inferieure invloeden staat tegenwoordig bekend onder namen als: omvolkingstheorie, de theorie van de 'grote vervanging' of het internationale 'white genocide'. En als het niet geassocieerd wordt met dit soort ideologieën, dan wordt nationalisme wel verbonden aan terroristische organisaties die vaak met geweld hun eigen regio van het grotere geheel willen afscheiden.

Toch was nationalisme aanvankelijk geen besmet begrip. Het was lange tijd juist een factor die de verschillende groepen binnen een land samenbond. Het was een positieve kracht die de nadruk legde op een gezamenlijke toekomst. Nationalisme kan een land helpen hervormen en moderniseren, doordat het volk collectief een gezamenlijk doel nastreeft. Want de echte kracht van nationalisme is dat het een band kan scheppen tussen mensen, waar helemaal geen band tussen is.

Natuurlijk volk

De oorspronkelijke discussie rond nationalisme richtte zich vooral op de afbakening van wat het volk nu precies is. Er zijn verschillende manieren om naar het begrip volk te kijken. Een van de eerste denkers die geprobeerd heeft dit te beschrijven was Johann Gottfried von Herder (1744-1803). Herder leefde tijdens de romantiek. De romantische stroming was een reactie op de kille rationaliteit van de verlichting die in de achttiende eeuw in Frankrijk tot bloei was gekomen. En als romanticus had Herder een sterke voorkeur voor alles wat natuurlijk was. Volgens Herder was de wereld van nature verdeeld in verschillende naties of volken (voor Herder waren natie en volk synoniemen). En iedere natie had haar eigen kenmerken en karakter. Deze waren gevormd door geografische en natuurlijke omstandigheden waarbinnen dit volk leefde. Deze omstandigheden beïnvloedden de leefwijze van die natie, die mettertijd in karakter verinnerlijkt en vooral in de taal zichtbaar werd. De staat was slechts een kunstmatige machine, de natie was het natuurlijke organisme. Herder plaatste zo de staat tegenover het volk of de natie. Hij zag echter dat de Duitse adel steeds meer de Franse cultuur kopieerde. Dit overnemen van Franse culturele kenmerken (zoals het Frans als adellijke spreektaal) was in zijn ogen onnatuurlijk en niet goed. De oorspronkelijke Duitse volksaard was gelukkig nog wel te herkennen bij het gewone volk, dat nog niet door de Franse cultuur was beïnvloed. Daarom barstte naar aanleiding van Herder een grote zoektocht naar de ziel van de natie los. De nadruk lag hierbij op de taal, wat leidde tot een groeiende interesse voor oude teksten waarin het nationale karakter tot uitdrukking zou komen. Het was een zoektocht naar de jeugd van

de natie en naar de wortels van de eigen identiteit. Mensen als de Duitse taalkundige broers Jacob en Wilhelm Grimm stortten zich om die reden op de volksverhalen.

Het idee van het oorspronkelijke volk, dat daarbij steeds meer in cultureel-etnische termen werd begrepen, was de basis voor de 'ware' gemeenschap binnen de Duitse romantiek. Deze populistische visie werd vervolgens een belangrijk onderdeel van de diverse nationalistische bewegingen binnen het Habsburgse, Russische en Ottomaanse Rijk. Maar door de nadruk op de cultureel-etnische kenmerken van het volk werden ook de verschillen tussen de naties duidelijker, waarbij het gevoel van eigen superioriteit vaak werd verbonden aan een goddelijke missie. Ruim honderd jaar nadat Johann Gottfried von Herder zijn nationalistische ideeën had beschreven werden deze gecorrumpereerd overgenomen door de nazi's. Toch kan Herder niet in één adem met het nationaalsocialisme genoemd worden. Herder was in tegenstelling tot die populistische nationalisten niet van mening dat er een rangorde bestond tussen de verschillende volken. Herder was theoloog en hij geloofde juist dat ieder volk in de ogen van God gelijkwaardig was. ►

Illustratie door Anton Pieck bij de sprookjes van Grimm, 1940.

1 Uit nationalistisch oogpunt (met een knipoog) is het hier interessant te noemen dat Renan deze invloedrijke lezing in eerste instantie in 1875 in Leiden gaf. Pas zeven jaar later droeg hij aan de universiteit van Parijs de beroemd geworden aangepaste versie voor.

2 Etniciteit wordt bepaald door een gedeelde geografische herkomst en culturele kenmerken, zoals taal, religie en tradities. Renan stelt hier dat etniciteit niet bestaat en dus niet de basis van nationalisme kan zijn. Dit idee werd later verder uitgewerkt door Eric Hobsbawm in zijn boek *The Invention of Tradition* (1983) en door Benedict Anderson's *Imagined Communities* (1983).

3 Als in een les over nationalisme Elzas-Lotharingen als voorbeeld gegeven wordt, is het erg waardevol om het eigenbelang van zowel de Duits-nationalistische visie als de Frans-nationalistische visie nog eens expliciet te benoemen. Duits-nationalisten wijzen op de culturele overeenkomsten om hun claim te ondersteunen, terwijl Fransen vooral wijzen op de vrije keuze van de lokale bevolking die 'toevallig' ook in het voordeel van Frankrijk was.

Eigen keuze

Een tweede persoon die voor het nationalisme en de afbakening van het begrip volk belangrijk was, was Ernest Renan (1823-1892). Deze Franse filosoof zag hoe het net ontstane Duitse Keizerrijk na de Frans-Duitse Oorlog Elzas-Lotharingen annexeerde. Dit gebied behoorde tot dan toe tot Frankrijk, maar Duitsland gebruikte nationalistische argumenten om zich deze streek toe te eigenen. Ook al was dit tegen de zin van het grootste deel van de plaatselijke bevolking. Een meerderheid sprak Duits, en een aanzienlijke groep uit de streek was protestants, desondanks wilde het liever bij het katholieke Frankrijk blijven. De Duitse nationalisten vonden echter dat deze beide culturele eigenschappen, taal en religie, naadloos aansloten bij de Duitse volkscultuur. Daarom gingen zij ervan uit dat de bevolking uit de regio bij het Duitse volk en dus bij de Duitse natie hoorde. En omdat de Duitse nationalisten net als Herder redeneerden dat de geografische omstandigheden bepalend waren voor de culturele vorming, hoorde de streek Elzas-Lotharingen dus bij Duitsland.

Deze voor de Fransen pijnlijke gebeurtenis inspireerde Renan tot het geven van de lezing *Qu'est-ce qu'une nation?* Hierin werden alle nationalistische argumenten die gebaseerd waren op de ideeën van de Duitser Herder op rationele wijze gefileerd.¹ Zo zijn volgens Renan geografische argumenten niet steekhoudend omdat alle strategisch waardevolle gebieden dan door iedereen als 'natuurlijk deel' van de natie geclaimd konden worden. En een

natie afbakenen op basis van religieuze voorkeur zou betekenen dat mensen geen vrije wil zouden hebben. Ditzelfde geldt ook voor een definiëring op basis van linguïstische kenmerken.² De ideeën van Renan lagen wat dat betreft in lijn met die van John Locke (1632-1704), die stelde dat de mens een *tabula rasa* was. Alles moet aangeleerd worden, dus ook cultuur en taal. Mensen gedragen zich niet op een vastgestelde manier omdat ze tot een bepaalde natie behoren. Volgens Renan was een natie daarom primair een politieke gemeenschap die berust op vrijwillige deelname van haar onderdanen. Die gemeenschap is geworteld in een gedeeld verleden en heeft een gezamenlijke toekomst. Dit betekent dat naties niet onveranderlijk zijn, maar het resultaat zijn van historische ontwikkelingen die er ook toe kunnen leiden dat naties opgenomen worden in andere eenheden of zelfs helemaal kunnen verdwijnen.³

Volk als middel

Bij zowel Herder als Renan bepaalt het volk dus de samenleving. Voor Herder bepaalt de natuur bij welke samenleving (of natie, of staat) het volk hoort. En volgens Renan is het vooral een rationele keuze. Maar een staat kan ook zelf bepalen welke individuen tot de natie (en dus ook het volk) behoren; wie wel of niet tot een volk of natie behoort, kan ook door de lokale elite gestuurd worden. Het onderdeel zijn van een bepaald volk

'Alles moet aangeleerd worden, dus ook cultuur en taal. Mensen gedragen zich niet op een vastgestelde manier omdat ze tot een bepaalde natie behoren'

is in dat geval niet natuurlijk en vaak ook niet echt vrijwillig. Al kan het met de juiste propaganda wel als zodanig verkocht worden. Dit door de staat of de elite opgelegde nationalisme ontwikkelde zich met name als reactie op de napoleontische oorlogen, die misschien wel gezien kunnen worden als de belangrijkste verspreider van het nationalisme. De Europese vorsten zagen hoe succesvol deze 'kleine' generaal was. Het nationalisme dat in Frankrijk door de Franse Revolutie was opgekomen werd beoordeeld als de sleutel tot zijn opmerkelijke successen. Om zich te wapenen tegen de Franse dreiging werden daarom ook in andere landen de nationalistische gevoelens opgewekt.

Dit staatsnationalisme had over het algemeen een open en inclusief karakter. De bevolking, met hun eigen regionale en lokale culturen, moest binnen de grenzen van de staat zoveel mogelijk tot één natie worden gesmeed. Een van de manieren om natievorming te stimuleren was door nationaal

Portret van Ernest Renan, door J.M. Lopez, Parijs.

onderwijs te faciliteren. De leerlingen kregen zo de nationale normen en waarden aangeleerd. Geschiedenislessen vergrootten de nationale trots. En taallessen smeedden een linguïstische eenheid. Een tweede manier om het nationale gevoel te vergroten was door de nationale infrastructuur te verbeteren. Zo werden achtergestelde regio's beter bereikbaar. De gebieden die voorheen ver van de commerciële centra af lagen, konden opeens een grotere economische rol gaan spelen. De afstand tussen het hart van de natie en haar periferie werd hierdoor niet alleen qua reistijd en economie kleiner, maar ook de onderlinge verschillen in de bevolking werden steeds kleiner. En de toegenomen welvaart vergrootte ook de vraag naar onderwijs, waarmee de nationale eenheid ook in die gebieden verder benadrukt en versterkt kon worden. Tot slot speelde ook de dienstplicht een belangrijke rol. Doordat vanuit het gehele land jonge jongens uit de vertrouwde omgeving werden weggetrokken om elders tot een homogene eenheid gevormd te worden, ontstond een verbondenheid die voorheen zo goed als onmogelijk te bereiken zou zijn geweest. In Frankrijk waren deze veranderingen vooral het gevolg van de revolutie. En door de buitenlandse aanvallen op Frankrijk vanwege de revolutie, en de successen van Napoleon tegen dit vijandige Europa, werd het gevoel één Frans volk te zijn verder verstevigd.

De triomftocht van Napoleon door Europa maakte het enorme potentieel aan kracht dat nationalisme in zich had voor alle landen duidelijk.

In zijn voetsporen ontsprongen diverse nationalistische bewegingen die meenden de belangen van het volk te behartigden. Deze bewegingen waren misschien wel de belangrijkste factor voor de vereniging van Duitsland en Italië in de negentiende eeuw. Aan de andere kant zorgden nationalistische gevoelens er later ook voor dat oude multi-etnische staten, zoals Oostenrijk-Hongarije of het Ottomaanse Rijk, uit elkaar vielen. En nog steeds is het nationalisme een belangrijke politieke factor in Noord-Ierland en Spaans-Baskenland. Dit zorgt ervoor dat de discussie over wie nu precies tot een volk behoort nog altijd relevant is. Het is daarom zeer waardevol om tijdens lessen over (moderne) democratie ook denkers als Herder en Renan aan de leerlingen voor te leggen, en aan de hand van hun ideeën zelf eens te onderzoeken wanneer je nu eigenlijk tot een volk gerekend kan worden. ■

De Nationale Ordes van het Legioen van Eer worden voor de eerste maal uitgereikt door Napoleon Bonaparte, 14 juli 1804. Schilderij door Jean-Baptiste Debret, 1812. Collectie Paleis van Versailles.

Drieluik over het volk

In deel twee en drie van het drieluik over 'het volk' van Quinten Koster leest u over de grenzen van de politieke invloed en hoe het volk het beleid kan bepalen. Deze twee artikelen vindt u op www.vgnkleio.nl.

Verder lezen

L.H.M. Wessels & T. Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Vantilt, Nijmegen 2012).